

PREDSLOV AUTORA K SLOVENSKÉMU VYDANIU**11**

Toto je kniha o akcelarovanej zmene, ktorá v súčasnosti postupuje takým tempom, že niektoré štatistiky a čísla v nej už dnes nie sú aktuálne. To však len potvrdzuje jej hlavnú myšlienku, že akcelerovaná zmena pokračuje v rozličných oblastiach enormnou rýchlosťou. Situácia je vážna a budúcnosť našej planéty je potenciálne ohrozená, pretože termostat, ktorý by reguloval teplo, nemáme k dispozícii. Od roku 1970 ľudia priamo alebo nepriamo usmrtili 60 % stavovcov vo voľnej prírode. Do roku 2020 budú na svete len 4 % voľne žijúcich cicavcov. Smartfóny, ktoré do roku 2007 neexistovali, prekročili počet 3,5 miliardy. Aj ony prispievajú nemalou mierou ku každodenným zmenám v živote ľudí na celom svete. Spotreba energie rastie najmä v oblasti fosílnych palív.

Aj keď silných korporácií ubúda, zároveň sa stávajú väčšími. Vedie to k prehĺbeniu priepasti medzi komunitami a často nadnárodnými spoločnosťami, ktoré ovplyvňujú životy už na lokálnej úrovni. Na prelome minulého storočia sídlilo vo Francúzsku 600 automobilových výrobcov. Dnes zostali len traja (z toho dvaja z nich sú spoluvlastníci).

Ako som už uviedol a opisujem to tiež v knihe, neexistuje žiadny regulátor, kontrolka ani termostat, ktorý by horúčkovitú rýchlosť, akou ľudstvo vplýva na svoje prostredie, znížil. Budúce generácie budú musieť čeliť obrovským, sčasti neznámym následkom. Alebo sa predsa len začiatkom roka 2020 termostat objavil? Áno, mám na mysli pandémiu koronavírusu. Hneď po prvom oficiálnom výskyte v Číne začiatkom januára 2020 COVID-19 zasiahol takmer každú ľudskú bytosť na Zemi. Bol to azda ten najrýchlejší a najvýraznejší globalizačný proces, aký kedy svet zažil. Pandémia je takmer učebnicovým príkladom „globálneho otepľovania“ planéty, ktorého výsledkom je, paradoxne, jej schladenie.

Či už to začalo na mokrom trhu vo Wu-chane, alebo nie, s určitosťou ide o miesto, ktoré bolo prvotným zdrojom šírenia nákazy. Stačil jeden mierny príznak – kašľanie na trhu počas nákupu – a o pár mesiacov sme tu mali bankroty, zákaz vychádzania, recesiú, zatvorené reštaurácie a koncertné sály. Začali sme sa inak zdraviť, pretože potriať niekomu rukou znamenalo vážne riziko. Uvedený reťazec udalostí môžeme vnímať ako efekt motýlích krídel, pri ktorom zdanlivo bezvýznamná príčina vedie k nepredstaviteľným dôsledkom.

Svetové vlády – až na pár výnimiek – sa k pandémie postavili podobne. Obmedzili pohyb ľudí, uzavreli verejné priestranstvá, sprísnila hraničné kontroly a opatrenia pre potenciálne infikovaných, pre potvrdených prenášačov vírusu nariadili povinnú karanténu. Hoci na medzinárodnej úrovni spolupráca príliš nefungovala, jednotlivé krajiny – od Južnej Afriky až po Kanadu – reagovali porovnateľným spôsobom.

Ekonomické dôsledky pandémie signalizujú jednak vysokú mieru vzájomnej prepojenosti sveta, ale tiež závislosť na rýchlom tempe produkcie a spotreby kvôli tomu, aby ten istý svet dokázal fungovať. Logistika v štýle „just in time“, nateraz prerušená meškaním, znížila produktivitu a prispela tak k negatívnemu rastu. Krajiny, ktoré sa spoliehali na turizmus, išli okamžite do recesie. Nákladné lode nemohli vykladať tovar. Ich posádky museli zostať v karanténe na dobu neurčitú. Nedostatok flexibility na poli globálnej ekonomiky, v ktorej sú krajiny od seba závislé a predpokladajú neustály rast, sa výrazne prejaví v momente, keď ekonomika prestáva správne fungovať.

V rámci politiky identity a sociálnych vzťahov pandémie len prehĺbila napätie, ktoré bolo cítiť už pred marcom 2020. Uzavretím hraníc politici úspešne „označili“ outsiderov či cudzincov ako potenciálny zdroj nákazy. V mnohých krajinách začali zo situácie obviňovať menšiny (podobne ako pred storočiami obviňovali Židov za prepuknutie čierneho moru). Keď americký prezident hovorí o pandémii ochorenia COVID-19 ako o „čínskom víruse“, jeho názor šíria mnohí, ktorí vinia cudzincov alebo vonkajšieho nepriateľa.

Zároveň pandémie prehľbuje nerovnosti v rámci krajín aj medzi krajinami navzájom. Chudobní nemajú možnosť pracovať z domu a ich príležitosti zarábať sú preto obmedzené. Rodiny na Filipínach sa náhle ocitli v zúfalej ekonomickej situácii. Spoliehali sa totiž na mesačné remitencie od členov rodiny spoza veľkej mláky. Videli sme, ako milióny Indov pochodujú stovky kilometrov späť na vidiek po tom, čo stratili prácu. Na druhej strane vidíme vlády bohatých krajín, ako zabezpečujú kompenzačné balíčky pre podnikateľský sektor a sociálne dávky pre čerstvo nezamestnaných. Bohatší jednotlivci majú svoje záhradky a priestranné obydlia, v ktorých môžu obdobie lockdownu prežiť relatívne v pohode.

Na záver by sme sa mohli zamyslieť nad tým, či dokáže vynútené schladenie prehriatej planéty v dôsledku pandémie spustiť systémovú zmenu. Faktom je, že väčšina vlád síce podpísala klimatické dohody, ale ani zďaleka ich nedodržujú, pretože ekonomický rast zostáva takmer všade prioritou, a to napriek jeho negatívnemu vplyvu na globálnu klímu. Pandémia spomalila ekonomiku takmer v každej krajine sveta. V rokoch 2004 až 2019 sa počet predaných leteniek celosvetovo zdvojnásobil – z dvoch miliárd sa vyšplhal na štyri a pol miliardy ročne. Medzi aprílom 2019 a 2020 sme zaznamenali pokles v leteckej doprave o viac ako 90 %. Vtedy sa písalo o tom, ako obyvatelia industriálneho Wu-chanu konečne uvideli modrú oblohu. Do miest, kde klesla hustota premávky a pohyb ľudí, sa vrátila divá zver.

Je dôležité si uvedomiť, že o zmenu smerovania dejín sa zaslúžili aj iné predošlé pandémie. Justiniánsky mor v rokoch 541 – 542 oslabil Východorímsku a Perzskú

ríšu tak, že pripravil pôdu na neskoršie dobytie území moslimami. Čierna smrť má na svedomí koniec feudalizmu v Európe. Dobývanie území Nového sveta Európanmi taktiež súviselo viac s baktériami než s vojenskou zdatnosťou. A čo ak ide v prípade pandémie ochorenia COVID-19 o iróniu vedľajších účinkov? Čo ak sa planéta schladí natrvalo? Čas ukáže. Ak sa tak stane, určite by som mal napísať ďalšiu knihu, ktorá by analýzu „doby horúcej“ prevrátila naruby.

Rád by som sa poďakoval Radovi Slobodovi a Literárnej bašte, že vydali tento slovenský preklad, na ktorý som patrične hrdý. „Keep cool and carry on!“

Oslo august 2020

PREDSLOV

17

Je možné, že je súčasný svet... preplnený? Presýtený? Prirýchly? Priveľmi horúci? Plný nerovnosti? Príliš neo-liberálny? Priveľmi ovládaný ľuďmi?

Dalo by sa povedať, že všetky z uvedených prívlastkov sú legitímne a našli by sa aj ďalšie. Náš svet ovládajú rýchle modernizačné procesy. Sociológovia už nepotrebujú vysvetľovať fakt, že veci sa rýchlo menia. Čo nás prekvapí svojou výnimočnosťou a nepochopiteľnosťou, sú skôr záblesky kontinuity, ktoré z času na čas objavíme. Modernita vo svojej podstate prináša zmenu, ktorá bola po celé desaťročia považovaná za synonymum pokroku. Bežný naratív z nedávnej minulosti charakterizovali pojmy ako zdokonaľovanie a rozvoj. Veci sa neustále zlepšovali a história mala jasný smer.

Posledné desaťročia však presvedčených nadšencov pokroku doslova schladili. Ale ani osvietenstvu, ani modernej dobe sa nepodarilo odstrániť atavistické ideológie, sektárske násilie či fanatizmus. Stále tu máme vojny. Chudoba a nerovnosť nevymizli. Opakujúce sa krízy s celosvetovými dôsledkami prinútili ekonómov, aby zdráhavo a zahanbene uznali, že ich predpovede neboli v žiadnom prípade presné. Napriek tomu, že mnohé z krajín majú slovo „demokratická“ vo svojom názve, sa zvyšuje počet ľudí, ktorí cítia, že v ich živote a okolí sa dejú závažné zmeny, na ktoré sa ich nikto nepýta. A čo je ešte dôležitejšie, sila pokroku sa začala prejavovať ako dvojsečná zbraň. Pomerne nenákladná a dostupná energia, ktorá ľudstvo za posledných dvesto rokov tak povediac spasila, sa stáva nástrojom nášho vlastného zatratenia, najmä v dôsledku klimatických zmien a postupného ničenia životného prostredia.

V tomto zmysle môžeme začať hovoriť o našej dobe ako o dobe postmodernej. Staré recepty na spoločenský pokrok, či už socialistický, liberálny, alebo konzervatívny, neúčinkujú. Politická lavica, oddávna založená na požiadavke sociálnej spravodlivosti a rovnosti, je v súčasnosti konfrontovaná s dvomi výzvami v podobe multikulturalizmu a klimatických zmien. Vytvoriť z týchto troch foriem nejakú zrozumiteľnú syntézu nie je vôbec jednoduché. V zložitých systémoch, ak o nich hovoríme vo všeobecnosti, sú nečakané dôsledky často výraznejšie než plánovaný vývoj udalostí.

V tejto knihe vychádzame z predpokladu, že rapídne zmeny – charakteristické pre dnešnú dobu – so sebou prinášajú významné, často dramatické a nečakané dô-

sledky. V každej z piatich kapitol knihy sa pozorovanie sústreďuje na jednu z kľúčových oblastí súčasnosti – energiu, mobilitu, mestá, odpadové hospodárstvo a výmenu informácií. Poukážeme na nečakané zvraty, ktoré môžu zmeny v týchto oblastiach spôsobiť. Zmeny, ktoré nikto nepredpokladal a nikto po nich netúžil.

Príkladov máme viacero. Insekticíd DDT, ktorý vedci vynašli, aby chránili plodiny a zvyšovali poľnohospodársku výrobu, má škodlivé vedľajšie účinky na hmyz a vtáctvo. Jeho používanie viedlo k tzv. „tichej jari“. Tento pojem pochádza z rovnomennej knihy od Rachel Carsonovej, ktorá sa stala východiskovým textom pre moderné environmentálne hnutie (Carsonová, 1962). Ako príklad môžeme uviesť aj automobily, ktoré produkujú emisie a zapríčiňujú nehody. Informačná revolúcia zase spôsobuje znečisťovanie mysle, a možno to bol práve rozmach osvietenských myšlienok, ktorý viedol k vzniku rezistentných hnutí v podobe fundamentalizmu. Práve na tieto protirečenia sa zameriam v nasledujúcich kapitolách. Poukážem na to, že krízy spájané s globalizáciou nespôsobil nikto zámerne, nebodaj zo zlomyseľnosti, ba dokonca nie sú ani následkom škodlivého, sebeckého či krátkozrakého sprisahania. Presnejšie povedané, javy, s ktorými sa dnes konfrontujeme, sú skôr výsledkom zrážky rôznych úrovní, ktorým zatiaľ málo rozumieme. Skúsme si to stručne ilustrovať na nasledujúcom príklade. Ak disponujete mocou, dokážete obyčajným podpisom pera zmeniť životy tisícok ľudí, ktorí sú niekde ďaleko od vás. Zároveň je veľmi pravdepodobné, že ak by ste s nimi najprv reálne strávili čas, vaše rozhodnutie by to ovplyvnilo. Inak povedané, reálny život „v malom

meradle“ sa nezlučuje s rozhodnutiami „v tom veľkom“. Je nutné si uvedomiť, že ak je niečo dobré pre Švédsko, neznamená to, že je to nevyhnutne dobré aj pre obyvateľov obce Dalby na severe od mestečka Ystad.

Škálovanie nahor môže byť efektívnym spôsobom, ako odvrátiť pozornosť od naliehavosti konfliktu tým, že ho premeníme na abstraktnú tému. Ak by sa napríklad vaši kolegovia sťažovali, že ste im ešte nikdy neurobili kávu, mohli by ste z vyššieho stupienka škály reagovať, že pracovný režim v neoliberalizme je natoľko stresujúci a vyčerpávajúci, že na takýto luxus nemá bežný úradník jednoducho čas. Na druhej strane spektra by sme ako príklad mohli uviesť pracovníkov, ktorí obsluhovali plynové komory a vyhubili tým obrovský počet Židov a Rómov. Pritom však nemáme žiadny dôkaz o tom, že by títo ľudia milovali svoje rodiny či domácich miláčikov menej než ktokoľvek iný. V knihe vám ukážem, ako inak môže vyzeráť svet, konanie či myšlienka, ak ich budeme škálovať nahor alebo nadol. Jeden z mojich dopisovateľov z industriálneho austrálskeho veľkomesta raz podotkol, že „ekologickým aktivistom v Sydney sa pri zachraňovaní sveta darí veľmi dobre, no zároveň nemajú ani poňatia o tom, čo robiť s ľuďmi, ktorí pracujú vo fabrikách.“

Z rôznej literatúry o globalizácii som mával zmiešané pocity, zvlášť v pozícii antropológa, ktorý bol vyškolený na to, aby sa na svet pozeral zdola. Mnohí uznávaní autori, ktorí píšú o prepojenom svete, vyznievajú, akoby sa vznášali nad planétou, sediac v helikoptére s ďalekohľadom. Môžu síce ponúkať všeobecný obraz, no zároveň prehliadajú iné kúty sveta, kde taktiež žijú ľudia. Pri čítaní takýchto kníh si vždy spomeniem na článok od

Benoîta Mandelbrota s názvom *Aké dlhé je pobrežie Británie?* (Mandelbrot, 1967), ktorý je v podstate tiež o škálovaní. Ukazuje, že dĺžka kostrbatého britského pobrežia závisí od mierky mapy. Ak by sme ho merali štandardnou yardovou tyčou, dostali by sme určite iný výsledok ako pri použití tridsaťcentimetrového pravítka. Vtáčia perspektíva síce býva pri hľadaní pravdy o ľuďoch užitočná, ale sama osebe nestačí. Musíte sa dostať „bližšie a byť osobnejší“ (Shore – Trnka, 2013).

Čítať všeobecné rozpravy o globalizácii a identite očami antropológa môže znamenať, že vás to neuspokojí. Je to, akoby vám najprv ponúkli trojchodovú večeru a vy namiesto nej dostanete len letmo naservírované honosné predjedlo s vynikajúcim dezertom, ale bez hlavného chodu. Antropológovia vnímajú svoj predmet záujmu opačne. O miestnom životnom svete sa dokážu rozpísať do najmenších detailov, plaziac sa s lupou po štyroch, no málokedy sa pokúsia o globálnu analýzu. V knihe sa pokúsim poukázať na to, že k obom analýzám, detailnej i globálnej, sa vieme dopracovať a nájsť medzi nimi súvislosti práve vďaka škálovaniu nahor alebo nadol.

Táto kniha rozoberá momentálne najpálčivejšie problémy ľudstva. Klímu a životné prostredie, urbanizáciu a improvizované stratégie prežitia, turizmus a migráciu, odpady, nerovnosť, prebytok a nedostatok. Snažím sa hľadať paradoxy, protiklady, zrážky škál a neriadené procesy s cieľom ozrejmiť zlyhanie štandardného naratívu o pokroku a rozvoji. Otázky aj koncepty sú vcelku závažné, rozsah tejto knihy pomerne malý. Avšak to je len začiatok. Cieľom je načrtnúť úvod a ponúknuť prehľad zistení, ktorý vznikol v nadväznosti na

výskumný projekt s názvom *Overheating: Tri krízy globalizácie*, podporeného Európskou radou pre výskum. Kniha slúži ako samostatná publikácia, no zároveň predstavuje témy, koncepty a prístupy, ktoré budeme podrobnejšie – teoreticky aj empiricky – rozoberať v ďalších publikáciách. *Overheating* sa skladá zo série navzájom prepojených etnografických projektov, ktorých cieľom je vygenerovať porovnateľné a kompatibilné dáta týkajúce sa miestnej perspektívy, vplyvu a spôsobu zvládania svetových kríz. V tomto zmysle tak prekračujeme krátkozrakú zaujatosť antropológie, ako aj deduktívny prístup v iných spoločenských vedách. Jednotlivé projekty z balíka *Overheating* sú síce roztrúsené po celej planéte, avšak vypovedajú o závažných témach svetového významu. Dané projekty zároveň podnecujú prebiehajúcu diskusiu, pretože vychádzajú zo spoločných predpokladov, výskumných otázok a konceptov.

Čitateľ možno očakáva, že kniha o zrýchlenej dobe a globalizácii sa bude zaoberať skôr inými javmi, napríklad financializáciou či ideologizáciou kultúry, kreolizáciou alebo politikou identity. Možno sa ich čiastočne dotknem, avšak o týchto aktuálnych fenoménoch budem adekvátne hovoriť až v ďalších knihách. Namiesto nich som sa sústredil na niektoré materiálne aspekty „globálneho otepľovania“: spotrebu energie so zreteľom na fosílna palivá, ľudskú mobilitu a imobilitu ako simultánnu príčinu a dôsledok tohto otepľovania, rozvoj miest a predmestských zón, ktorý čiastočne prebieha v dôsledku privatizácie pozemkových práv a rastu populácie na globálnom Juhu. Sme obklopení horami a riekami plnými odpadu a nedokážeme sa ich zbaviť. Na vrcho-

le antropocénu prežívame neuveriteľne veľký rozmach bezdrôtových informačných technológií. Samozrejme, existujú aj ďalšie materiálne aspekty „globálneho otepľovania“, ktorými by sme sa mohli zaoberať. Najzreteľnejšími sú azda obchod a doprava. Zamerajme sa na názorný príklad lodného kontajnera ako predpokladu na vznik globálneho neoliberalizmu a vzostupu Číny ako svetového lídra vo vývoze tovarov (Levinson, 2006; Bear, 2014). Na svoju obranu by som dodal, že skúmanie daného trendu (ako aj mnohých iných, napríklad globálneho rozvoja v baníctve či v infraštruktúre, obzvlášť pri stavbe ciest) obohatí túto analýzu skôr kvantitatívne než konceptuálne. Regulácia pohybu lodných kontajnerov a samotná existencia prístavov, lodí a im prispôbených železníc tvoria základnú podmienku neoliberalizmu, ktorému takisto „prihára“. Od roku 1960 preprava lodnými kontajnermi exponenciálne narastá a vedie k masívnej zrážke škál (a to medzi svetovým obchodom a lokálnou produkciou v miestach importu a konkurencie). Neoliberalizmus, tým, že sa spolieha na plantážovú monokultúru, v procese produkcie a distribúcie stráca flexibilitu (porovnaj Tsing, 2012). Každopádne, v poslednej kapitole sa k účinkom „globálneho otepľovania“ v súvislosti s lodnými kontajnermi, cestami a informačnou revolúciou ešte dostanem. V nej ponúkam integrovaný pohľad na neriadenú globalizáciu – prehrievanie – cez optiku rôznych škál, úrovní a pohľadov.

Na záver cítim povinnosť čitateľa upozorniť na to, že v ruke nedrží prísne akademickú knihu. Nie je písaná vedeckým jazykom, je eklektická v teórii a rozmanitá v použitých zdrojoch – od novinových článkov až po his-

torické štúdie, z ktorých čerpá. Existuje mnoho prístupov k poznaniu. Tie sa skôr dopĺňajú, než by si protirečili. Hoci poznáme etnografický pohľad, ktorý akceptuje význam miestneho životného sveta, je potrebné kontextualizovať ho historicky, ako aj zo širšej perspektívy.

Medzi základné koncepty tejto knihy patria škála a škálovanie, dvojité väzby, neriadené procesy, syndróm večného kolotoča, flexibilita a reprodukcia. Analýza sa zameriava najmä na zrážky škál, resp. úrovní v rámci neriadeného rastu, keď si stále viac ľudí začína uvedomovať, že nepretržitý rast nie je možný bez prítomnosti vážnych vedľajších účinkov, ktoré spôsobuje. Žijeme vo svete, v ktorom sa v rokoch 2010 až 2015 strojnásobil počet vyhotovených fotografií, vo svete, v ktorom od roku 1990 vyrástol takmer z ničoho najväčší prístav s TEU kontajnermi¹ (Šanghaj), pričom v roku 2003 ich bolo už 11,4 milióna a v roku 2014 až 35 miliónov ročne. Grafy, čísla a štatistiky, ktoré sa nachádzajú v tejto knihe, preto slúžia skôr ako odhady trendov než fakty, ktoré by sme si mali podrobne pamätať. Prirodzenou podstatou zmien, ktoré momentálne vidíme, je, že čoskoro vyjdú z módy. Verím však, že diskusia o nich bude stále aktuálna.

* * *

Práca s názvom *Overheating: Tri krízy globalizácie alebo Antropologické dejiny zo začiatku 21. storočia*, ktorej výsledkom je aj táto kniha, bola podporená tzv. Dopln-

1 TEU je štandardný nákladný kontajner s dĺžkou 6 m.

kovým grantom Európskej rady pre výskum (ERC). Vyjadrujem preto veľkú vďaku Európskej rade pre výskum za to, že mi umožnila premýšľať vo väčších a širších súvislostiach, než je v súčasnom akademickom svete obvyklé. Moja vďaka patrí tiež mojim kolegom a kolegyniam z tímu *Overheating* – Cathrine Moe Thorleifssonovej, Elisabeth Schoberovej, Robertovi Pijpersovi, Lene Grossovej, Henrikovi Sinding-Larsenovi, Wimovi Van Daeleovi, Astrid Stensrudovej a Chrisovi Hannovi, ako aj výnimočným študentom v magisterskom stupni za ich nespočetné otázky, návrhy a komentáre k rukopisu a celkovo za konštruktívnu kritiku mojich myšlienok.

Oslo marec 2016